

Overgenomen uit: Begijnhofkrant 38 (2012) 5-7

RESTAURATIE VAN DE 18DE-EEUWSE EXPOSITIETROON

Toon Van Campenhout & Nele Yperman

Eind mei startte de firma ChromArt met de restauratie van de monumentale troonhemel van Walter Pompe die al jaren in de huiskapel van het Begijnhofmuseum prijkt. Deze troonhemel bevond zich immers in een slechte staat. De verflaag was op vele plaatsen zo hard opgestuwd, dat er grote lacunes ontstaan waren. De behandeling was voornamelijk gericht op de conservatie van het object. Vooraleer de troonhemel vervoerd kon worden naar het restauratieatelier, kreeg hij eerst een noodfixatie. In het atelier volgden een fixatie van de verflaag, een oppervlaktereiniging voor de polychromie en retouches van de lacunes, kortom een volledige make-over. De hele behandeling nam een achttal weken in beslag en werd mede mogelijk gemaakt door de vzw De Vrienden van het Begijnhof van Turnhout. Toon Van Campenhout en Nele Yperman van ChromArt brengen uitvoerig verslag uit van dit restauratieproject.

Als restaurator krijgen we vele kunstwerken in handen, maar toch zijn we steeds vereerd om een dergelijk uniek kunstwerk te mogen restaureren. Deze 18de-eeuwse expositietroon, vervaardigd rond 1740 en afkomstig uit de Sint-Pieterskerk te Turnhout, is door de Broederschap van het Venerabel voor langdurige bruikleen aan het Begijnhofmuseum gegeven. De uit hout vervaardigde en met vergulding gedecoreerde troonhemel staat momenteel opgesteld in de huiskapel van het Begijnhofmuseum. De aanleiding voor de restauratiebehandeling was de ernstige toestand van de vergulding die opstuwde en afschilferde, maar ook de vergeelde vernis gaf een visueel vertekend beeld.

De expositietroon vóór de behandeling

Toegeschreven aan Walter Pompe

Bij aanvang van de werken werd verondersteld dat deze expositietroon vervaardigd was door Walter Pompe (1703-1777). Door het oeuvre van deze beeldhouwer te onderzoeken stelden we vast dat hij doorgaans zijn werken signeerde en dateerde op een zichtbare plaats, gesneden in het hout met een guts, maar er zijn uitzonderingen op die regel. Onderzoek heeft uitgewezen dat de expositietroon behoort tot deze uitzonderingen, want er was geen signatuur of datering terug te vinden. Toch moet in acht worden genomen dat er bij oudere restauraties onderdelen aangepast of vervangen zijn geweest.

Na de visuele inspectie kon worden overgegaan tot het stijlkritisch onderzoek. Daarbij werd gezocht naar soortgelijke werken in databanken en tentoonstellingscatalogi. Daaruit kon worden geconcludeerd dat er vele gelijklopende karakteristieken zijn met het werk van Walter Pompe. Toch lijkt het ons oprechter om deze expositietroon “toe te schrijven aan” Walter Pompe.

Materiaaltechnisch onderzoek

Het achterhalen van de gebruikte materialen is van uitermate belang voor de restaurator. Een juiste analyse zal ervoor zorgen dat een betere diagnose kan worden gesteld voor de eigenlijke behandeling. Deze 2,30 meter hoge troonhemel werd uit lindehout vervaardigd. In de loop der jaren zijn er enkele herstellingen uitgevoerd en zijn de kandelaartjes die op beide hoeken van de predella stonden, spijtig genoeg verdwenen.

De polychromie, een vergulding, is volgens de traditionele manier opgebouwd, bestaande uit een lijmlaag, preparatie en vergulding. Het bedekken van de drager met een lijmlaag heeft als functie de preparatie beter te doen hechten en het uitzetten van het hout tegen te gaan. De preparatie of gronderingslaag, hier samengesteld uit huidenlijm en krijt, fungeert als drager voor de grondlaag van de vergulding. De vele laagjes preparatie bedekten barstjes, ruwheden en oneffenheden in het hout, die nadien opgeschuurd werden. Een andere functie van de preparatie is dat ze ervoor zorgt dat de kleurintensiteit behouden blijft en niet vervaagt, zoals bij onbehandeld hout wel gebeurt.

De vergulding bestaat in twee varianten: een matte en een gepolijste vergulding. Het aspect van het bladgoud of bladzilver is dus afhankelijk van de onderlaag die toegepast wordt. Voor een matte vergulding bestaat de onderlaag uit een soort olie (*mixture* genaamd), daarom spreken we ook van olievergulding. De gepolijste vergulding daarentegen krijgt een gekleurde onderlaag, namelijk een boluslaag. Deze fijne en vette kleigrond bestaat in verscheidene kleuren. Bij deze troonhemel werd een oranje- of roodachtige boluslaag aangebracht onder het bladgoud. Voor de zones die nu zilverkleurig zijn (oorspronkelijk gepolijst bladzilver), werd een zwarte bolus als onderlaag toegepast. De meest courante dikte van bladgoud is 1/9000 mm, bladzilver 1/100 mm à 1/1000 mm. De kleur van de bolus oefent dus zeker invloed uit op de kleurwerking van het dunne metaallaagje. Met het leggen van het bladgoud en bladzilver op het juiste moment wordt het mogelijk dit metaallaagje te polijsten met een bruneersteen.

Doorgaans werd olieverguld gebruikt op moeilijk te bereiken delen die dus niet gepolijst konden worden. Ook werd soms bewust gespeeld met de visuele aspecten van een matte en glanzende verguld en deze expositietroon is daarvan een mooi voorbeeld. Ook had de ontwerper doelbewust de nadruk gelegd op specifieke zones die als blikvanger afstaken tegenover het geheel door ze te decoreren met bladzilver.

Bij latere restauraties werden de zones in bladzilver overschilderd met aluminiumverf. De hele achterzijde en andere plaatsen die nooit beschilderd of behandeld waren, werden overschilderd met een okerkleurige synthetische verf. Deze overschildering was vermoedelijk bedoeld als bescherming, net zoals de vernis die over de hele expositietroon aangebracht werd.

Schadebeeld vóór de behandeling

Bij aanvang van de werken werd deze expositietroon per onderdeel en per aanzicht gefotografeerd. Alvorens gestart kon worden met de verdere behandeling, werd aan de hand van algemene foto-opnames alle schade schematisch *in situ* opgetekend met behulp van een tabletcomputer. Op die wijze werden alle problematieken in kaart gebracht.

Het schematisch optekenen van de schade

Enkele problemen die zich voordeden bij de troonhemel, waren enerzijds de positionering van bepaalde onderdelen zoals attributen en putti, en anderzijds de talrijke herstellingen en aanpassingen van zowel de drager als de verguldung/beschildering. In de houten drager waren

sporen van aantasting door houtborende insecten waar te nemen, met plaatselijk grotere concentraties van insectenvraat door de gewone houtwormkever.

Eén van de grootste moeilijkheden was de afschilferende vergulding. Bij elke wijziging van de relatieve luchtvochtigheid van de omgeving zoekt de houten drager naar een evenwicht in het vochtgehalte. Dat resulteert in het krimpen en zwellen van de drager. Vermits de lagen bovenop de drager (preparatielaag/vergulding) statisch zijn, ontstaan er spanningen tussen de verscheidene lagen. Die spanningen resulteren al snel in het barsten van de polychromielaag/vergulding, met verlies (ontstaan van lacunes) tot gevolg. Museumbezoekers werden vroeger van de binnentuin naar de deur geleid die rechtstreeks uitkwam in de huiskapel, waar de expositietroon opgesteld staat. Doordat deze deur frequent gebruikt werd, ontstonden bruuske klimaatschommelingen in de huiskapel en de kamers eromheen, wat nefaste gevolgen had voor de collectie. Om een stabiel museumklimaat te bekomen, werd in samenspraak met de verantwoordelijken van het museum besloten om deze deur gesloten te houden en de route voor de museumbezoekers lichtjes aan te passen.

Een detail van de ernstig opgestuwde vergulding en onregelmatig aangebrachte, vergeelde vernislaag

Naast het probleem van de opstuwingen, afschilferende polychromie en lacunes waren er ook slijtagesporen zichtbaar in de vergulding. Door wrijving tegen het fijne laagje bladmetaal kwam de contrastrijke ondergrond tevoorschijn. Deze slijtages waren voornamelijk

waarneembaar in de zones met de gepolijste vergulding. Een ander voorkomend knelpunt was het zwart geworden bladzilver dat zich onder de aluminiumverf bevindt. Bladzilver vormt zich na enige tijd om tot zilver sulfide als het in contact komt met de atmosfeer. In tegenstelling tot de oude gebruikte materialen vertonen de recentere beschilderingen meer complicaties. Alle zones waar vroeger bladzilver zichtbaar was, werden overschilderd met aluminiumverf. De reden van de overschildering zal enerzijds het zwart geworden bladzilver zijn, maar mogelijk ook de afschilfering. Ook aluminiumverven vertonen hun gebreken. Ze verliezen namelijk op termijn hun metaalglans omwille van het bindmiddel dat het vetzuur op primaire deeltjes aantast. Lokaal werd ook bronzineverf gebruikt om schade aan het bladgoud te herstellen. Bronzineverf heeft op het moment van het aanbrengen een soortgelijke kleurnuance zoals goud, maar wordt op termijn dof en donker onder invloed van oxidatie.

De laatste ingreep op het geheel was het aanbrengen van een vernislaag als bescherming voor de vergulding. Deze vernis was onregelmatig aangebracht, met hier en daar enkele druipsporen tot gevolg. De vernis (vermoedelijk damarvernis) was in de loop der jaren sterk vergeeld. De gele vernis vervormde de kleuren en verdoezelde details in de goudpartijen (bv. retouches). Bovendien kreeg men een vertekend beeld van het zilverkleurige gedeelte door het effect van “goudvernis” dat veroorzaakt werd door de vergeling. Het aanschouwen van deze prachtige troonhemel werd eveneens belemmerd door oppervlakkig en hardnekkig vuil.

Druipsporen van de vergeelde vernis op het linkerbeen van allegorie Geloof (detailopname)

Bepaalde aangehaalde problemen waren nadelig voor het object of deden afbreuk aan de intenties van de ontwerper van deze expositietroon. Het gaf de opdrachtgever voldoende redenen om over te gaan tot de restauratie ervan. Als restaurator hebben we alvast getracht om de leesbaarheid van deze troonhemel te vergroten en de toestand te verbeteren, waarbij gehandeld werd binnen de grenzen van het praktisch haalbare.

Restauratiebehandeling

Het was onmogelijk om deze troonhemel vóór de aanvang van de restauratie te demonteren omwille van de te ernstig opgestuwde vergulding. De oorsprong van deze dakvormige opstuwingen was het krimpen van de drager ten opzichte van de vergulding. Een noodfixatie drong zich derhalve op. Het gekozen fixatief (*Medium für Konsolidierung*) heeft een lage viscositeit, waardoor er een goede indringing is onder de losse schilfer. Het fixatief werd geïnjecteerd met een insulinespuit of aangebracht met een penseel. Daardoor werd de gronderingslaag week en was het mogelijk om de opgestuwde schilfer opnieuw tegen de houten drager te drukken en te doen hechten. Toch was het onmogelijk om alle reeds afgevallen schilfers in dit stadium terug op hun plaats te puzzelen. Daarom werd ervoor geopteerd ze tijdelijk te bewaren in gripzakjes voor tijdens de eigenlijke fixatie.

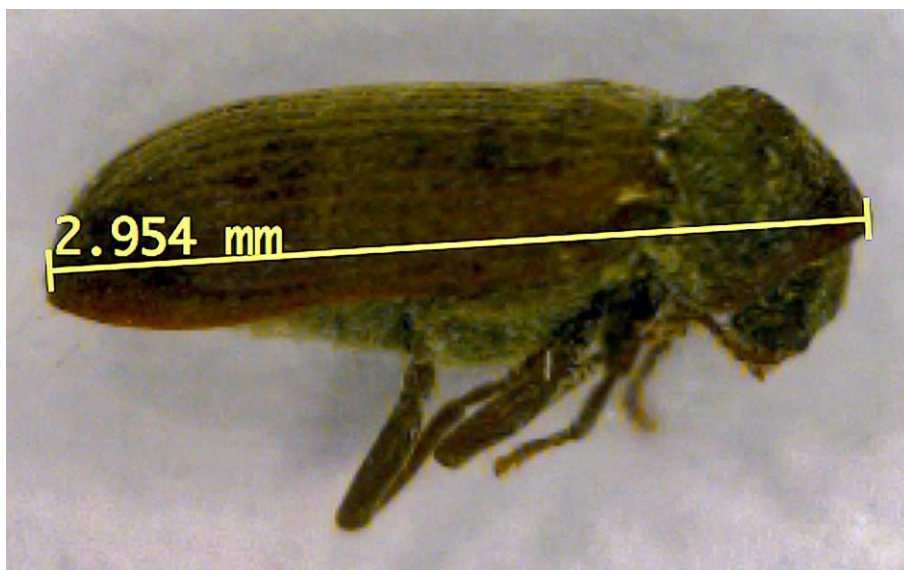

Noodfixatie van de opgestuwde vergulding

Eens de noodfixatie afgerond was, kon worden overgegaan tot de demontage van de kleine, loszittende objecten (kleine engelen, bazuinen, tabor, stralenkrans, kruis, anker, vleugels en scepter). De troonhemel was door zijn hoge en ondiepe vorm erg moeilijk te manipuleren (hoog zwaartepunt). Daarom werden alle mogelijke scenario's van manipulatie eerst uitgekend vooraleer te handelen. De manipulatie verliep uiteindelijk vlekkeloos, maar de

achterzijde bracht een nieuwe moeilijkheid aan het licht. De verankeringen aan de achterzijde vertoonden vele aanpassingen, wat de demontage niet echt bevorderde. Door behoedzaam te werken was het mogelijk alle nodige onderdelen te demonteren, zodat ze naar het atelier getransporteerd konden worden om de restauratiebehandeling verder te zetten. Omdat de troonhemel enkele maanden niet te bezichtigen zou zijn in de huiskapel van het Begijnhofmuseum, hebben we getracht de museumbezoeker op de hoogte te houden van de werkzaamheden door middel van de sociale media.

Wat de houten drager betreft, vertoonde deze troonhemel vele verspreide uitvlieggaten, voornamelijk aan de achterzijde, wat duidt op een aantasting door houtborende insecten. Slechts heel lokaal waren er concentraties van uitvlieggaten, zodat we konden spreken over een vermolmd drager. Microscopisch onderzoek heeft uitgewezen dat het om de gewone houtwormkever (*Anobium punctatum*) ging. In de aangetaste zones werd een niet-watergedragen insectenwerende vloeistof geïnjecteerd om de houtworm te bestrijden. De delen die sterk aangetast waren, met vermolming tot gevolg, hadden een erg verzwakte houtstructuur. Daarom werd ervoor geopteerd om de houtvezel te verstevigen (consolidatie) door het injecteren van een acrylhars in emulsie.

Microscopische opname van de gevonden gewone houtwormkever (vergroting 63x)

Zodra de verzwakte zones gestabiliseerd waren, kon worden overgegaan tot het reduceren van het aantal gripzakjes gevuld met afgevallen verfschilfers door ze eveneens met MFK op hun originele plaats aan de houten drager te doen hechten. Vrijwel alle schilfers konden opnieuw op hun plaats worden bevestigd. Loszittende en afgebroken elementen werden opnieuw verlijmd met zuivere PVA (polyvinylacetaat)-lijm. Vooraleer er kon worden verlijmd, was het noodzakelijk om de lijmresten (beenderlijm) op de lijmnaad met een scalpel te verwijderen om het contactoppervlak te vergroten en een goede hechting te bekomen. Alle verroeste schroeven werden behandeld met tannine. Dit product (looizuur) stabiliseert de corrosie van ijzer en is dus een roestvormer.

Het volgende stadium van de behandeling was de reiniging. Voorafgaand werd oppervlakkig gereinigd met een zachte kwast en museumstofzuiger om een betere werking van de vloeibare producten toe te laten. Op diverse plaatsen werden verscheidene graduele reinigingstests uitgevoerd. Een foute keuze van oplosmiddelen zou nefaste gevolgen kunnen hebben voor de polychromie/vergulding en daardoor onherroepelijke beschadigingen kunnen veroorzaken. Enerzijds kan een te sterk oplosmiddel zorgen voor een onmiddellijke aantasting van de verflaag/vergulding; anderzijds kan een te zwak oplosmiddel zorgen voor te veel wrijving waardoor slijtage ontstaat. De reiniging gebeurde met fijne wattenstaafjes, gedrenkt in het gekozen product, en werd gecontroleerd met behulp van de loepbril. Het vuil, de vergeelde vernis en de oxidatielaag van de bronzineverf konden worden verwijderd, waardoor de glans van het goud en zilver opnieuw tevoorschijn kwam.

Een putti tijdens de reiniging (linkerzijde: reeds vernis afgenomen en gereinigd)

De lacunes tot de preparatielaag of onderliggende verflaag werden nadien op niveau gebracht met een reversibele pasta, samengesteld uit bijenwas, dammarshars en krijt. Ook de uitvlieggaten aan de zichtbare zijde werden ingevuld. Enkel de lacunes tot de houten drager werden niet ingevuld om de authenticiteit te vrijwaren. Na het invullen van de lacunes kon worden overgegaan tot het retoucheren. Bij elke lacune tot op de preparatie of een andere polychromielaag en bij de invullingen werd gekozen voor het retoucheren, zodat ze vanop afstand niet meer zichtbaar zijn. Daarvoor werd een oplossing van acrylhars (Paraloïd B72) gebruikt in combinatie met kleurvaste pigmenten. Lacunes tot de houten drager bleven echter onaangeroerd; de drager werd hooguit lichtjes getint om contrasten weg te werken.

Na het retoucheren was het noodzakelijk om een dunne, reversibele beschermingslaag over het geheel te leggen om de kleur haar volle tint terug te geven en ter bescherming van de troonhemel tegen vocht en vuil. Daarvoor werd microkristallijne was gebruikt, die nadien opgeblonken werd om het bladmetaal zijn glans terug te geven.

Opnieuw gemonteerd

Begin augustus werd de troonhemel opnieuw gemonteerd op een nieuwe onderbouw die het museum voorzien had. Bij de opbouw is sterk gelet op de stabiliteit van de troonhemel en de positionering van de attributen. Zo werden de engeltjes, bazuinen, scepter en attributen van beide allegorieën (kruis en anker) anders gepositioneerd dan vóór de behandeling. Er werd rekening gehouden met de originele positionering aan de hand van oude foto's, het visuele aspect qua compositie, maar ook de stabiliteit van elk onderdeel, wat ook eventuele schade kan minimaliseren. Zo is bijvoorbeeld de stralenkrans die vóór de behandeling ophing aan was- en telefoondraad, vervangen door een dubbel flexibel ophangstelsel, vervaardigd uit synthetisch polyamide (perlondraad) met zware ophanghaken.

Een detail van de allegorie Geloof vóór de behandeling

Een detail van de allegorie Geloof na de behandeling

Alle voorgaande besproken gegevens werden uitvoeriger en meer gedocumenteerd gebundeld in het restauratiedossier. Ruim 360 werkuren (zonder dossier) en bijna 1400 foto-opnames later kon de expositietroon worden opgeleverd. Voor de geïnteresseerden is er een fotoreportage van de behandeling terug te vinden op www.chromart.be/expositietroon.html.

Een woord van dank gaat in de eerste plaats naar de vzw De Vrienden van het Begijnhof van Turnhout en de Stad Turnhout voor het creëren van de mogelijkheden tot restauratie. Tot slot willen we onze dank overbrengen aan iedereen die op welke wijze dan ook heeft bijgedragen tot de totstandkoming van deze restauratie en/of het verlenen van bruikbare informatie en hulp.

De expositietroon na de behandeling

Toon Van Campenhout & Nele Yperman

Alle foto's: © Toon Van Campenhout